

H. TÓTH IMRE

A szláv írásbeliség és az első szláv fordítások keletkezéséhez

DOLGOZATUNKBAN A SZLÁV ÁBÉCÉ MEGALKOTÁSÁRA, illetve az első szláv fordítások megteremtésére irányuló Szent Konstantin (Cirill) és Szent Metód nevéhez fűződő tevékenységet kívánjuk új megvilágításba helyezni az óbolgár (ószláv) források alapján. Ezeket nem sokkal a testvérek halála után írták, s róluk szóló szóbeli vagy írásos hagyományokon alapulnak, ezért forrásértékük rendkívül nagy. Vizsgálódásainkhoz az alábbi forrásokat használtuk fel:

1. *Pannóniai legendák*, amelyek Szent Konstantin (Cirill) és Szent Metód terjedelmes (prológusi) legendáját tartalmazzák. Rövidítésük: KL (*Konstantin legenda*), ML (*Metód legenda*).

2. Joan Ekzarchnak a Damaszkuszi Szent János által írott *Az igaz hit forrása* című mű első részének óbolgár (ószláv) fordításához írt előszava. Rövidítése: Pr (*Prolog*).

3. Černorizec Chrabárnak, az óbolgár korszak legképzettebb filológusának, a *Betűkről* című értekezése, amelyet a szláv írásbeliség védelmében írt. Rövidítése: ChP.

4. A Macedón cirillbetűs töredék. Rövidítése: MKL. Ez a meglehetősen rossz állapotban reánk maradt, egy levél terjedelmű, sajátos helyesírású és nyelvezetű kódextöredék *fordításméleti* kérdéseket tárgyal. A szakirodalomban A. Vaillant kutatásai alapján az a vélemény alakult ki, hogy ez a töredék Konstantinnak az evangélium fordításához írt prózai előszavát őrizte meg (MAREŠ 2000, 153). Vaillant álláspontját tette magáévá R. Jakobson is (JAKOBSON 1996, 56). Vaillant véleményét azonban nem minden kutató fogadja el. F. V. Mareš a bécsi egyetem néhai professzora szerint a kérdéses szöveg Szent Metódnak, Konstantin bátyjának a bibliafordításához írt prózai előszavának egy részét őrizte meg (MAREŠ 2000, 158). Véleményünk szerint az értekezés szerzője a szláv ábécé megteremtője, Konstantin volt. Ha azonban F. V. Mareš véleményét fogadjuk el, az sem rontja le a szöveg tudománytörténeti jelentőségét, mert a MKL szövegében Konstantinnak a bibliafordításra vállalkozó megállapításai megegyeznek a szövegünk megállapításaival. A MKL tehát még akkor is alkalmas Konstantin fordításméleti nézeteinek megismertetésére, ha e szöveg szerzője Metód volt, mert a morva érsek ugyanazokat az elveket vallotta, mint testvére, Szent Konstantin.

Felsorolt forrásaink adatainak értelmezésével az alábbi képet rajzolhatjuk meg a szláv írásbeliség megalkotásáról és az első fordítások elkészítéséről. Vizsgálódásainkat Černorizec Chrabăr *Betűkről* című értekezésének elemzésével kezdjük. Chrabăr szerzetes, a szláv írásbeliség és a szláv nyelvű istentisztelet védelmében írta meg művét. Munkájában áttekintve a szláv írásbeliség fejlődését, három periódusra osztja fel annak történetét.

1. Amikor a szlávok még pogányok voltak, akkor különféle jeleket használtak, amelyeket leginkább a rovásíráshoz lehet hasonlítani. Sajnos a korai időszakból ilyeneket kimutatni nem tudunk, de kétségtelenül léteztek. Leginkább a ravnai, pliszikai és preszlavi ásatások során előkerült jelek tekinthetők a korai szláv írásbeliség előképeinek. Sajnos semmiképpen sem láthatunk bennük rendszerbe foglalt ábécét, mert a különböző jelek egy és ugyanazon tárgyon nem fordulnak elő csoportosan, egy, két, legfeljebb három jel található együtt. A délszláv pásztoroknál ismeretes az úgynevezett *rabos* pálcikákra vésett feljegyzés, amely az állatok számát rögzítette. Volt olyan vélemény, hogy a *rabos* tulajdonképpen a szlávok egykori rovásírásának maradványa. V. Jagić azonban meggyőzően bizonyította, hogy a *rabos* nem más, mint a magyar pásztorok hasonló funkciót betöltő jelölésmódjának átvétele. Elnevezése is erre utal, mert a magyar *rovás* szó átvétele (JAGIĆ 1911, 25–26). Így a magyar–délszláv hatásról tanúskodó, pásztorok használta rovás nem lehetett az ősi szláv rovásírás folytatása.

2. A szlávok részleges megkeresztelkedésük során, amikor megismerkedtek a latin vagy görög nyelvű liturgiával, a latin és görög ábécé jeleit felhasználták bizonyos szövegek lejegyzésére, de ez minden rendszer nélkül történt, mert az egyes jeleknek nem mindig ugyanaz volt a hangértéke. Ez az írás nem volt tökéletes azért sem, mert voltak a szlávok nyelvében olyan hangok, amelyek jelölésére hiányoztak a latin vagy a görög írásban a megfelelő jelek. Nem találtak betűket ezekben az ábécékben a [č], a [ž], az [š] mássalhangzó vagy a jellegzetes orrhangú magánhangzók jelölésére. Így ez az írás nem lehetett pontos és tartós sem.

3. Amikor azonban eljött a szlávok tömeges megkeresztelkedésének ideje, Konstantin, a szlávok apostola megalkotta a 38 betűből álló szláv ábécét. Chrabăr szerzetes világosan megmondja, hogy a szlávok írását Konstantin alkotta meg. Szerzőnk minden világossága és határozottsága ellenére is merültek fel problémák a szlávok írásának eredetét illetően. A legrégebb szláv szövegeket ugyanis három írásrendszerrel jegyezték le: az úgynevezett glagolicával, cirillicával és végül latin írással. Világos, hogy a latin írással lejegyzett szláv szövegek nem lehetnek Konstantin alkotásai. Így marad a glagolica és a cirillica, mint olyan írásrendszer, amelyet elvileg egyformán alkothatott Konstantin. Akármelyik ábécét találta fel Konstantin, az alábbi fejtegetéseink függetlenek a glagolica, illetve cirillica prioritásának kérdésétől, bár mi az úgynevezett *Taylor–Jagić elmélethez* tartjuk magunkat, amely szerint a glagolica Konstantin alkotása.

Chrabăr adatainak értelmezésével kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy mikor állította össze Konstantin a glagolicát. Erre vonatkozólag a következőket olvashatjuk nála: „Szent Konstantin, a Filozófus, akit Cirilnek neveznek, ő alkotta meg nekünk a betűket, és könyveket fordított le és az ő testvére is (fordított). És hogyha megkérdezed, mikor, akkor tudják és mond-

ják, Mihály görög császár és Borisz bolgár fejedelem és Rastic morva fejedelem és Kocel balatoni fejedelem idejében, az egész világ teremtésétől számított 6363. évben.” (KUEV 1967, 169). Azt hinnénk ezek után, hogy világos előttünk a szláv ábécé megalkotásának időpontja. A „világ teremtésétől számított 6363. évet” kétféleképpen is meg lehet határozni. A középkorban Bizáncban két időszámítási rendszer volt elterjedve. A bizánci időszámítás szerint a világ teremtésétől Krisztus születéséig 5508 év telt el. Az alexandriai szerint Krisztus születése és a világ teremtése között 5500 év volt. Kérdés, melyik időszámítást használta Chrabăr? Ha a bizánci időszámítást vesszük alapul, akkor a következő eredményt kapjuk: $6363 - 5508 = 855$. Az alexandriai időszámítás alapján kapott időpont másként alakul: $6363 - 5500 = 863$. A bizánci időszámítás adatai alapján értékelve Chrabăr tudósítását, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Konstantin jóval a morva misszó előtt alkotta meg a szláv ábécét. Ha viszont az alexandriai időszámítás alapján értékeljük Chrabăr információját, a szláv ábécé évét 863-ra, a morva misszió indulási évére kell tennünk. Utóbbi eljárásunk mellett szól Chrabárnak egy történeti utalása is, amely szerint Kocel volt a pannóniai (balatoni) fejedelem a szláv ábécé feltalálásakor. Kocelről tudjuk, hogy 861 után lépett apja örökébe, és lett a pannóniai szlávok egy részének ura. Ez az utalás tehát a 863-as dátumot teszi számunkra elfogadhatóvá. Ez az adat egyezik a *Pannóniai legendák* elbeszéléssel és kronológiájával. Ezért a szláv írásbeliség feltalálása időpontjának a morva misszió évét fogadják el (KUEV 1967, 144–148). Kétségtelen, hogy a két, hitelesnek tekintett, évszám között a szláv írásbeliség keletkezését illetően ellentmondás van.

Van a forrásaink adatai között azonban egy korábbi ellentmondás is. A KL előadja, hogy az öt Moráviába küldő császári tanács után Konstantin eltávozott és régi szokása szerint „a Filozófus (Konstantin) és követőivel együtt könyörgésbe kezdett. A szolgálai imádságát meghallgató Isten hamarosan megjelent neki, és tüstént összeállította a betűket és elkezdte írni az evangéliumi beszédet: »Kezdetben vala az Ige és az Ige Istennél vala és az Isten vala az Ige« (János Ev. I. 1.) és így tovább.” (GRIVEC–TOMŠIČ 1960, 129).

A legendairó szerint Konstantin nem egyedül volt a szláv írás megteremtésekor, hanem mellette voltak követői is. A Metód-legenda V. fejezete szerint a szlávok apostola azokkal együtt kezdett imádkozni, „akik ugyanolyan szelleműek voltak, mint ő”. Konstantin imájánál jelen volt bátyja, Metód, és ott voltak hasonló gondolkodású követői is. Mindez arra enged következtetni, hogy a szlávok apostolai körül már ekkor tömörült néhány tanítvány, akiket szintén érdekelt a szláv nyelvű liturgia megteremtése. Tanítványai érdeklődéssel kísérték az eseményeket, és várták az alkalmas pillanatot, amikor a szláv liturgia számára megnyílik az út.

Forrásunk kimondottan utal arra, hogy az ábécé megalkotása és az evangélium fordítása *rövid idő* alatt (*vskorĕ*) valósult meg. A bonyolult feladat gyors elvégzésében a KL szerzője isteni csodát lát, amelyet Konstantinnak és társai imádságának meghallgatásával magyaráz. A legenda ebben a közlésben a hangsúlyt a feladat gyors és eredményes teljesítésére helyezte, amit a kor mítoszteremtő szokásával összhangban csodának tekint.

A KL itt tárgyalt információjával *ellentétes*, az előadott események után körülbelül 50–60 évvel később élt Joan Ekzarch közlése, aki az ószláv írók és

fordítók második nemzedékének egyik legkiválóbb képviselője volt, és még személyesen ismerte Konstantin és Metód tanítványait, Ohridi Szent Kelemt és Naumot és tőlük a morva misszióra vonatkozó megbízható információk birtokába jutott. Joan Ekzarch a fordításhoz készített Pr-ban a következőket írja: „Mivelhogy Isten szent embere, Konstantin a Filozófus mondta, hogy sok munkát vállalt magára mikor a szláv könyvek számára abécét teremtett és az evangéliumból és apostolokból egy válogatást készített, ebben a sötét világban élve. Miután annyit lefordított, átment a végnélküli fénybe és megkapta cselekedetei fizetését [bérét].” (JOHANNES EXARCH 1967, 3–4).

Joan Ekzarch idézett szavai szerint maga Konstantin mondta, hogy az ábécé megalkotásával és az *aprakosz-evangélium* fordítása során sok munkát s törődést vállalt magára. Ebből a megnyilatkozásból arra következtethetünk, hogy az írás megalkotása és az első evangéliumi szövegek gyűjteményének lefordítása nem rövid idő alatt történt, hanem hosszabb időt vett igénybe. Közvetve ezt a feltételezésünket erősíti meg Konstantinnak az evangéliumfordításhoz írt előszavának töredékét tartalmazó MKL is. A szöveg tanúsága szerint Konstantin tudatos fordító volt, aki meghatározott módszert alakított ki munkája során. Érdemes felidézni Konstantin néhány gondolatát. „Kérem, ne rójátok fel nekem tudatlannak és durvának, ha nem a pontos szó kerül elő. Amennyire tudtuk a megfelelő szót akartuk használni és féltünk attól, hogy valamit hozzáteszünk az Evangéliumhoz, és ha mégis valami hozzá volna téve, az, aki olvassa, megérti, hogy szükségből és nem vakmerőségből, vagy arcátlanságból lett így... Mert semmire sem valók nekünk a szavak, hanem az [Evangélium] értelme. Ezért ott, ahol a görög és szláv teljesen megegyezik, a szót ugyanazzal a kifejezéssel adtuk vissza, de ott, ahol a szó hosszabb volt, vagy elvesztette az értelmét, megtartottuk az értelmét és más kifejezéssel helyettesítettük... Ilyen szó kevés akad, de van. Ezért néha-néha elhagytuk a pontos szót és ott a pontos értelmet adtuk meg, amelynek ugyanaz az értéke. Mert az evangéliumi tan érthetőségéért fordítunk és nem a kifejezés pontosságáért.” (VAŠICA 1996, 137–138). Eljárását Pál Apostolra és Dionüsziosz Areopagitára való hivatkozással indokolja Konstantin. A nagy keresztény platonistára való hivatkozás során idézi Dionüsziosznak azt a javaslatát, hogy a fordítás során nem a szavakra, hanem az értelemre kell figyelni. Konstantin szavaiból kiderül, hogy a fordítói alapelvek kidolgozása és a tudósok által mintaszerűnek tekintett fordítás elkészítése *tudatos, hosszabb idő alatt kialakított elvek szerint ment végbe. Mindez ellentmond az azonnali gyors fordítás s ábécé feltételezésének.*

Konstantinnak a szláv ábécé megalkotásával kapcsolatos eljárásáról a KL VIII. fejezete tanúskodik, amely elmondja, hogyan olvasott el egy számára ismeretlen nyelven írt szöveget. Munkamódszeréről ezt írja a legendaíró: „Itt pedig egy evangéliumot és zoltároskönyvet talált, amelyeket orosz betűkkel írtak és talált egy embert is, aki beszélt ezen a nyelven: és beszélgetve vele, beszédének erejét véve, saját beszédéhez illesztve megkülönböztette a magánhangzós és mássalhangzós betűket és hamarosan olvasni és beszélni kezdett” (GRIVEC–TOMŠIČ 1960, 109).

Konstantin eljárásában két mozzanatot különböztethetünk meg: az idegen nyelv hangállományának saját nyelvével való egybevetését, majd az idegen nyelv hangjainak tudatos felosztását. A kutatók figyelmét elkerülte, hogy az

„orosz” könyvek elolvasásáról szóló híradásnak *antik* vonatkozása van. Platón *Philebosz* című dialógusában leírja, hogyan alkotta meg egy „isteni férfiú”, Theuth az egyiptomi írást a hangok elemzése, majd összekapcsolása révén (PLATÓN 1984, 169). A Konstantin által az ismeretlen nyelven írott szöveg megfejtésénél alkalmazott analitikus-szintetikus módszer alkalmas volt nemcsak egy szöveg értelmezésére, hanem egy ábécé megteremtésére is. Az említetthez hasonló módon járt el Konstantin a szláv írás megteremtésekor. A KL időrendjét követve tudjuk, hogy ezt a módszert a szláv írásbeliség megteremtője már a moráviai misszió előtt kidolgozta s alkalmazta. Joggal vehetjük fel azt a kérdést, hogy mikor és hol került sor a szláv írásbeliség megteremtésére irányuló elvek kialakítására.

Erre a következő választ adhatjuk. Konstantin 851–852-ben (mások szerint 855-ben) a szaracénokhoz vezetett missziós követség résztvevője volt. Küldetéséből visszatérve folytatta további tanítói tevékenységét a császári egyetemen, majd elment a kisázsiai Büthiniában levő kolostorba, ahol fivére tartózkodott. Kisáziában több olyan híres kolostor volt, ahol a legkülönfélébb okokból elmenekült egyházi és világi férfiak menedéket találtak. A legendairó szerint itt fő foglalkozása a „könyvekkel való társalgás volt”. A körülmények alakulása lehetővé tette, hogy csak a tudományos életnek éljen. Felvetődik ezek után az a kérdés, volt-e valami jelentősége a Konstantin további sorsára ennek a „száműzetésnek”. Ahhoz, hogy erre a kérdésre helyesen tudjunk felelni, két körülményt kell figyelembe venni. Először a szó tágabb értelmében vett *környezetet*. Kisáziában a 9. században jelentős bulgár–szláv lakosság élt, amely részben elvándorlás útján, részben tudatos császári telepítő politika kényszerére költözött át ide a Peloponnészoszról. Így például a 8. század közepén közel 200.000 szláv települt át ide Bulgáriából. A szláv települések főleg Opszikia *themában* voltak, de az Olümposz hegység környékén is jelentős szaloniki eredetű szláv lakosság élt. A szűkebb környezet is érdemel néhány szót. Az Olümposz-hegyi kolostorok egyikében tartózkodott éppen ebben az időben a grúz eredetű Szent Hilár, aki a grúz nyelvű liturgia követője volt (DUJČEV 1965, 80–90; VAŠICA 1996, 49). Szent Hilár és a grúz példa ösztönözte Konstantint (és Metódot), a szláv írás megalkotására és az első szláv fordítások elkészítésére. Valószínű, hogy a testvérek az Olümposzon „könyvekkel társalognva” kezdték meg korszakalkotó életművük megvalósítását.

Vizsgálódásainkat összefoglalva joggal feltételezhetjük, hogy az első, alapvető mozzanatra a szláv írás megteremtéséhez és a liturgikus szláv fordítások elkészítéséhez Konstantin és Metód büthiniai tartózkodása idején került sor, ami 851–852-ben, illetve 855 körül történhetett. Az utóbbi dátum pontosan megfelel Chrabăr információjának is. Valószínű, hogy a testvérek ezt a munkát nem fejezték be, mert újabb missziói megbízatás, a kazár misszió várt rájuk. Mielőtt azonban fejtegetéseinket befejeznénk, a KL-nak még egy részletét kell figyelembe vennünk: a császári tanácsban lejátszódott jelenetet, amelyet a legenda XIV. fejezete ír le.

A drámai formában megírt jelenet a császár és a Filozófus párbeszédét mondja el, amely a következőképpen történhetett:

Császár: „Tudom, hogy Te fáradt vagy, ó Filozófus, mégis neked el kell menned oda [a morvákhöz], mert ezt a dolgot [missziót] senki sem tudja elvégezni, csak Te.”

Konstantin: „Fáradt és beteg lévén mégis szívesen elmegyek oda, ha vannak betűk a saját nyelvükön.”

Császár: „Nagybátyám [Bardasz] és atyám és sokan mások keresve nem találták meg azt [a szláv írást].”

Konstantin: „Ki írhatja a nevét a vízre s ki vállalja az eretnokséget?”

Császár: „Ha te akarod, akkor Isten megadja neked, hiszen Ő mindenkinek ad, aki kér Tőle” (GRIVEC–TOMŠIČ 1960, 129).

Az olvasó nem tud e párbeszéd olvasásakor és értelmezésekor arra nem gondolni, hogy Konstantin a császári tanácskozáson azt akarta elérni, hogy az uralkodótól *megbízást kapjon* a szláv írás megteremtésére, a fordítások elkészítésére. Minderre azért volt szükség, hogy a már megkezdett munkáját a császári tekintély által hitelesítve befejezhesse. Így elkerülte az esetleges zaklatásokat. A pátriárka, Bardasz és a császár utasítása *kötelezte* Konstantint, hogy Metódnak a segítségével hasonló gondolkodású tanítványainak eszmei támogatásával sikeresen elvégezze munkáját.

Összefoglalva az elmondottakat, valószínű, hogy Konstantin (bátyjával, Metóddal) már a morva misszió előtt komoly kísérletet tett a szláv írásbeliség megteremtésére és egy evangéliumi gyűjtemény (*aparakosz-evangélium*) lefordítására. Erre az olümposzi kolostorban való tartózkodása idején került sor, 855 táján. Lehetséges, hogy mind az írást, mind a fordítást kipróbálta a kis-ázsiai szlávok (bulgár–szlávok) között. A megkezdett munkáját mégsem fejezte be megfelelő támogatás hiányában. A császári megbízatást követően csak 862 után, a morva misszióba indulása előestéjén fejezte be művét. Chrabár már idézett tudósítása az elmondottak fényében válik hitelessé.

Vizsgálódásaink eredményét a következőképpen foglalhatjuk össze: Konstantin jóval moráviai missziója előtt hozzáfogott a szláv írás megteremtéséhez és az *aparakosz-evangélium* lefordításához. Mivel úgy látta, hogy e törekvésében nem talál jóváhagyásra, támogatásra sem a császári udvar, sem a bizánci egyház részéről, engedelmes alattvalóként felhagyott ezekkel a kísérletekkel. Amikor azonban a moráviai misszió révén lehetőséget kapott a szláv írás megteremtésére és a népnyelvi liturgia bevezetésére, az elkezdett munkálatokat befejezte. Az elmondottakat feltételezve semmi ellentmondást nem látunk Konstantin 863-as tevékenysége és Chrabár szerzetes azon közlése között, amely szerint a szláv írás feltalálása 855-ben történt.

IRODALOM

DUJČEV 1965 = Dujčev, I.: *Mediaevo-Bizantino-Slavo*. Roma 1965.

GRIVEC–TOMŠIČ 1960 = Grivec, F.–Tomšič, F.: *Constantinus et Methodus Thessalonicenses*. Zagreb 1960.

JAGIČ 1911 = Jagič, V.: *Vopros o runach u slavjan*. Sanktpeterburg 1911.

JAKOBSON 1996 = Jakobson, R.: *Cyrilo-metodějské studie*. Praha 1996.

JOHANNES EXARCH 1967 = Des Hl. Johannes von Damaskus: Ἐκδοσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. In der Übersetzung des Exarchen Johannes. Hrsg.: L. Sadnik. Wiesbaden 1967.

KUEV 1967 = Kuev, K.: *Černorizec Chrabăr*. Sofija 1967.

MAREŠ 2000 = Mareš, F. V.: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000.

PLATÓN 1984 = *Philebosz*. Ford.: Péterfy J. [Platón összes művei III.] Budapest 1984.

VASIČKA 1996 = Vašica, J.: *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha 1996.